

b. 7785.

LEVÉLÍRÓ MAGYAROK

IRTA

GULYÁS JÓZSEF

SÁROSPATAK, 1926

NYOMATOTT FISCHER LAJOS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

Levélíró magyarok.

Ti porrá lett kezek által megírt, de a sors kegye vagy az utódok kegyelele által fenmáradt levelek, mily sokat beszéltek ti a titkaitokat kutatókhoz! Mennyi remény, mennyi vágy, mennyi aggodás, mennyi vád, mennyi szeretet, mennyi szerelem tanújelei vagytok ti! A magyar történelemnek mennyi múlt mozzanatára derítetek ti fényt! Mennyi figyelemmel, mennyi óvó szeretettel kell titeket őrizni, megmenteni az utódok számára! Mily érdekes világot tártok ti kutató szemünk elé! Porrá lett szívek érzései lángolnak sárgult papíraitokon. Egy egész elmúlt világ lelkisége szól hozzánk belőletek. Jertek, beszéljétek nekünk őseink, nagyapáink gondjairól. Tárjátok elénk legtitkosabb gondolataikat, közülök még azokat is, amelyekről soha nem gondolták, hogy a világ elé kerülnek. A ti ismeretetek kiegészítő részét fogja adni a magyarság lelki történetének ép úgy, mint politikai történetének. S a magyar stílus története is mennyivel gazdagabb a ti ismeretetekkel! Ti minden időt, irányt s divatot túléltetek, hogy ékes szavú tanúi legyetek a múltaknak a jövő előbbvitelére! Ideje hát számba venni titeket is.

Missilis prózai levelek.

Hazánkban az írás-olvasás elterjedésével kezdődött meg a levélírás. Először latinul folyt. Tudjuk, hogy Kun László 1280-ban latin levelet írt,¹ hogy Mátyás nagy kiterjedésű levelezést folytatott,² hogy Vitéz János latin levelei mintaként szolgálták az iskolákban. Frater György³, Tomori Pál⁴, Verancsics Miklós⁵, Oláh Miklós levelei⁶ a mohácsi vész előtti s utáni időből, e zivataros

¹ Száz. 1901.

² Kiadja Fraknói V. 1893.

³ Tört. Tár. 1880., 1895. Károlyi Árpád.

⁴ Tört. Tár. 1882.

⁵ M. Tört. Eml. 1870., 1860., 1865., 1868., 1870., 1871. Monumenta. Szalay és Wenzel.

⁶ Kiadta Ipolyi Arnold 1875—76.

A-3017/1041

korba jó bepillantást engednek. Oláh Miklós levelezésben volt külföldi fejedelmekkel s urakkal is (pl. V. Károlyval) és 1527-től 1538-ig írt s a humanisták modorát követő leveleit (mintegy 600 volt) leveleskönyvbe másolta.

A magyar nyelven való levelezés nehezen indult meg. Galeotti említi, hogy a XV. században még nem igen írtak magyar leveleket. Most került elő a legrégebb magyar levél, 1481 körüli időből, melyet Várday Aladár, Mátyás apródja, írt Várday Miklós bodrogi főispánhoz. Egy 1485-ből való latin levélhez záradékul egy köszöntő van függesztve,¹ 1486-ban Albert apát ír levelet; 1498-ból való Korvin Jánosnak egy levele,² de ez inkább kötelezvény. Veér András menedék-levele 1493-ból sem igazi levél. Lampérth még csak két levelet ismer a XVI. századból,³ de kifejezést ad ama nézetének, hogy a XVI. század levélbeli gazdagsága alapján lehet hinni, hogy a XV. század sem volt szegény epistolákban.

A XVI. SZÁZADBAN.

A XVI. századbéli levélírást Bezerédi György levele nyitja meg, melyet 1504. virágvasárnapján írt.⁴ Az első levelek közül a nyelvemlékekhez lehet számítani 18-at. Közülök megemlíthetők: az első női levél 1515-ből, nőnek szóló 1485-ből, Báthori nádor levelei II. Lajoshoz (1525.), Thurzó Elek szerelmes levele Székely Mägdolnához (1523.) (az első szerelmes levél),⁵ az Eötvös egyik regényében szereplő Telegdi Fruzina levele férjéhez, Artándi Pálhoz (1530.). A legelső pártfogó levél 1524-ből való Várday Mihály részére. Természetesen e kezdetleges fokon még nem művészei a stílnak a levélírók.

Érdekes, hogy a török tiszték is magyarul leveleznek úgy ebben, mint a következő században és úgy a „bécsi“ királlyal, mint a magyar urakkal (Bethlen Gáborral, Eszterházzal) s megkívánják, hogy azok is magyarul írjanak nekik.⁶ 1554 körül kezdik a budai basák a magyar nyelvű levelezést (addig latinul

¹ Száz. 1877. 14.

² Száz. 1873. 717.

³ Magyar Levelesláda.

⁴ Magyar Leveles Tár 1504—1560. I. 1861. 400 levél,

⁵ A Révai Lexikon szerint (1915.) ez a magyar irodalom legrégebb szerelmes levele. Lampérth M. Levelesládája szerint 1528-ból való.

⁶ Tört. Tár. 1895., 1882., 1901. — Takács Sándor stb. A budai basák magyar nyelvű levelezése 1553—89-ig. (448 lev.) 1915.

folyt), azután vegyesen, végre 1565-ben, Oroszlán pasa óta, csak magyarul. Érdekes, hogy a basák csak a velők egyenrangú főurakkal leveleznek (pl. Musza Eszterházzal)¹ s természetes, keresetlen hangon beszélnek. Voltak magyar íródeákjaik is. Szinán és Kadiszada Ali a bécsi haditanácsot arra is rákényszerítették (a XIX. századig egyetlen eset!), hogy az magyar nyelvű hivatalos levelet írjon nekik. Olyikban tegezik a bécsi királyt, megmondván neki, hogy a hódoltság ügyéhez semmit sem ért. Magyar levelek sokat foglalkoznak a török dúlásokkal (Jurisics Miklós két levelet ír Kőszeg 1532-iki ostromáról)². Zrinyi, a sziget-i hős kiterjedt latin levelezésében elvétve magyar is akad.³ Kitűnik e leveleiből, hogy mikor magára hagyva küzdött Szigeten, saját hírnevének mocsoktalan megőrzése, a török elleni gyűlölet s a hazaszeretet lelkesítették. Sok levél maradt ez időben élt magyar tisztektől, daliáktól (Kerecsényi L., Udvardy, Crosztonyi,⁴ Sárkány Antal, Balassi Bálint).⁵ Ebből az időből valók Thurzó György, Békés Gáspár, Balassy Menyhárt, Pálffy Miklós levelei.⁶ Érdekesek Thurzó György nádornak feleségéhez, Ozobor Erzsébethez írt levelei.⁷ A 600 levélből „nem annyira a nádornak, hanem egy nagy magyar asszonynak a képe domborodik ki, aki hol aggódó szeretetével, hol kitartásra buzdító tanácsaival felkeresi férjét mindenütt, a tanácskozással épűgy, mint a táborban, míg otthon a birtok ezer gondja nyomja.“ Thurzó Imre kiadatlan levelei gyöngéd fiúi szeretetről tanuskodnak.

Nádasdi Tamás családi levelezéséből (1544—1604.) az tűnik ki, hogy a jó államférfi kitűnő gazda is volt, aki a gyümölcs-termelésnek nagy barátja.⁸ Alig van a hazában ember, akivel levelet ne váltott volna. 1536-ban kezdődik e családi levelezés, mely derűs kedélyességével bizonyos tekintetben előfutárja Mikes leveleinek. Hű képét adja e levelezés a XVI. század családi életének, melynek keretében fia, Ferenc, nevelése lefolyt.

Másik ilyen jeles levélíró Illésházi István, az 1608-iki nádor, aki Thurzó Györggyel s a török kormányférfikkal sok levelet váltott.⁹ Boeskaival folytatott levelezése arra vall, hogy szépen

¹ Tört. Tár. 1901.

² Száz. 1883.

³ Mon. Hung. Hist. 1898. Barabás S.

⁴ Tört. Tár. 1907.

⁵ Tört. T. 1910. Századok 1876. A Dézsi kiadásában 1923.

⁶ T. T. 1888, T. T. 1880. 123.

⁷ Kiadta gr. Zichy Edmond, 1876.

⁸ Kiadta Károlyi A. és Szalay J. 1882.

⁹ Tört. T. 1882., 1878., 1879. 1883.

tudott írni s levelei eszmékben dúsak.¹ Már Győr ostrománál annyira megnyerte Pálffy Miklós bizalmát, hogy az reábizta legtitkosabb leveleit.

A XVI. századból nagyszámú levél van még mindig kiadatlan és Takács Sándor szerint² ezek jórésze telve van a magyar humor virágaival. Pl. a körmendi levéltár gazdag anyagában ott szerepelnek Nádasdy Tamás és Kristóf, Tahy Bernát és Ganzer György, Batthyány Ferenc és neje, Nádasdyné Országh Magdolna és Révai Mihály levelei.

A régi vágású alispánok egyik tipikus alakja volt Bejczy Gergely, akinek Batthyányi Boldizsárral való levelezése sok jó oldalát tünteti fel a magyar humornak. Erdélyi Gáspár, Mágócsi Gáspár és Zrinyi György neveit említsük meg még, továbbá a P. Szathmáry Károly által kiadott Történeti csemegékben (1872-ből) közölt leveleket s azután áttérhetünk a XVII. századbeli levélírás ismertetésére.

A XVII. SZÁZADBAN.

Itt először a nőkkel kezdjük a levélírók sorát.

A magyar hölgyek leveleinek az előbbi századból átnyúló gyűjteményét Deák Farkas adta ki,³ aki 1515-től 1709-ig 499 levelet közöl. Írói között ott szerepelnek Zrinyi Kata, Révay Erzsébet, Paxy Anna, Bakics Anna, Barkóczy Krisztina, Pálffy Kata, Czobor Erzsébet, Csáki Anna, Báthori Zsófia, Bornemisza Anna, Máriási Johanna hol eszes és okos, hol böles tanácsokat adó, hol gyöngéd, hol vallásos tartalmú leveleikkel. A 448 levélíró közül több emelkedik ki bizonyos írói tehetséggel. Van e kötetben nyelvművelő-számba menő levél is, pl. egy ismeretlen 1515-ből s Putnoki Affra levele 1531-ből. Legtöbb levél van e kötetben Bakics Annától (34), Forgách Máriától (44), Máriási Krisztinától (25), Révai II. Erzsébettől (28), Lorántfy Zsuzsannától (19), Czobor Erzsébettől (19). Azonban sok olyan levél is van, mely e gyűjteményen kívül jelent meg pl. Zrinyi Ilonától (Tört. T. 1880.), Báthori Zsófiától (Száz. 1873.), Károlyi Zsuzsannától (Tört. T. 1908.), Révay Katától férjéhez (Tört. T. 1888–9), szorgalmas levélíró volt Lorántfy Zsuzsanna, de leveleinek nagy részét barbár kezek széthordták vagy megsemmisítették.

Kiterjedt levelezést folytatott Bocskai István fejedelem, bár politikai levelei nem ritkán latin nyelven vannak írva.⁴

¹ Tört. T. 1878.

² A régi Magyarország jókedve 1923.

³ Magyar hölgyek levelei. 1879.

⁴ Tört. T. 1878., 1882., 1874. (XIX. (M. Tört. Tár.)

Külön fejezetet érdemel a magyar levéltudomány történetében Bethlen Gábor, aki nagy politikai tehetségével egyformán sakkban tudta tartani mind a bécsi udvart, mind a török portát.

Szilágyi Sándor által kiadott levelei¹ lélektani kulcsát adják a nagy fejedelem tetteinek. Betekintést engednek gondolkodásába. Tapasztalta például, hogy válságos percekben a magyar urak mindig elálltak mellőle, így nagyon okosnak kellett lennie. Érdekes a Thurzót visszatérítő levele, melybe mintegy a lelkét öntötte bele. A Szilágyitól közölt 484 levél közül 300-nál több itt jelent meg először. Szorgalmas levélíró volt arról tanuskodnak még a tatár kánhoz 1621-ben írott levele, valamint levelezésének egy másik csoportja, melyet szintén Szilágyi adott ki² s Ötvös Agostontól kiadott levelei³. Feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához írt levelei azt mutatják, hogy szerelmes férj is tud lenni, akinek otthoni gazdasága még a harcok közt is eszébe jut. Levelei elszórtan is megjelentek⁴. Külföldiekhez írott leveleit latinul szövegezte.⁵

A fejedelemségben utódja, I. Rákóczi György, hasonlólag széleskörű levelezést folytatott. Nagyszerű diplomatái voltak. Erdély egész diplomáciai levéltára, egy csekély töredéket kivéve, elveszett. 1872-ben a Török-magyar állami okmánytárban több magyar levél van közölve, a többi irat ezután közöltetett. E „bekecses” politikuskok közül⁶ (a Szilágyi Sándor gyűjteményében egész sereg politikussal találkozunk), Toldalagival kapcsolatban 34 levél van, Szalánczival 51, Réthi Istvánnal 85, Sebessi Boldizsárral 66, Rácz Istvánnal 40, Szentpáli Istvánnal 21, Serédivel 19. Kivált még Keresztesi, Mikes F. s Maurer. Említhető még ezeken kívül Borsos Tamás s Kamuthi Farkas s Körössi. I. Rákóczinak is nagyon sok levele van elszórtan közölve.⁷

Kevésbé jelentős a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem levelezése. Érdekes összehasonlításra adnak alkalmat azok a levelek, melyeket a két Rákóczi fejedelem írt s melyeket szintén Szilágyi S. adott ki.⁸ E levelek (az 1632–1666-ig terjedő időből),

¹ 1879. B. G. fej. kiadatlan politikai levelei.

² 1886. B. G. fej. levelezése.

³ Erd. Tört. Adalékok I. kötet.

⁴ Tört. Tár 1885., 1882. Száz. 1868. (Feleségéhez s Alvinczihoz.)

⁵ Tört. T. 1880.

⁶ Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. 1883.

⁷ Beke Antal és Barabás Samu: I. R. Gy. és a porta 1888. Lev. a brassói bíróval Tört. T. 1895. Másokhoz Tört. T. 1882., 1907. XVI. Titkos írással írt leveleit (49) Ötvös Agoston adta ki a gyulafehérvári könyvtárból „Rejtélyes levelek” címmel (1848.)

⁸ A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 1875.

előtárván a levélírók legtítkosabb gondolatát, azt bizonyítják, hogy az öreg Rákóczi György nem volt olyan vén zsugori, amilyenek festik s II. Rákóczi György sem volt olyan könynyelmű, amilyenek a köztudatban él.

I. Rákóczi György megható szeretettel ölelte magához a családját, barátait, nemzetét s szilárd hittel bízott az élő Istenben. Leveleiben olykor kedély és fenkölt lélek nyilatkozik meg. A 680 levél közt sok gazdasági dolgot tárgyal.¹

II. Rákóczi György utódai közül Baresay Ákoson kívül, aki pl. Csáki Istvánnal vált leveleket erdélyi dolgokról², főleg Kemény János említhető.³ Levelei közül meghatóak azok, amelyekben a tatár rabtságban levőkkel együtt panaszkodik a kegyetlen végzet ellen Lónyay Annához írt levelei is mély érzéssel tanuskodnak.⁴ Magának Lónyay Annának leveleit a Tört. Tár 1900. évfolyama közli.

Az erdélyi fejedelmek élénk levelezésben állottak a végvára kapitányaival is.⁵ Érdekes, hogy a bibliai stílus milyen kedvelt volt az e századi levelekben.

Nemcsak a protestáns, hanem katolikus részen is jeles levélírókat mutat fel a XVII. század. Itt Eszterházy Miklósról és Pázmányról kell főként megemlékeznünk.

A nagy nádor kedves hangú leveleket ír második feleségéhez, Nyári Krisztinához⁶, aki, még mint Thurzó Imre felesége, Kubinyi tanúsága szerint, szintén szorgalmas levélíró volt.⁷ Évdőve hívja vásott asszonynak s gyöngéden nógatja a gazdaszorongódásra. Gondosság jellemzi István fiához írt leveleit.⁸ Leveleinek Toldy-féle gyűjteményében⁹ van egy 1642-ből való értekező levele Nádasdi Ferenchez arról, hogy kit kövessünk a szentírás értelmében. E levélformájú vitairatban tösgyökeres magyar nyelven, közmondásokból vett hasonlatokkal bizonyítja, hogy nem értenek egyet a szent atyákkal a protestánsok. A Sennyei István kancellárhoz írt levelek után a Rákóczi Györgyhez írott intő levelek jönnek (1643-ból), kit gyakori levelekben int a háboru rettenetességére, mert „török jármot követ Rákóczi.” Ezután Lónyay Zsigmondhoz s némely vár-

¹ Másokhoz írt levelei. Tört. Tár 1892., 1899. Török-magyar okmánytárban s Lorántfy Zsuzsánna életrajzának függelékében.

² Száz. 1873.

³ Tört. Tár. 1880., 1901., 1882. M. Tört. Tár XVIII.

⁴ Száz. 1873.

⁵ Száz. 1872.

⁶ Tört. Tár 1901.

⁷ Thurzó Imre 1888. 16. l.

⁸ Tört. Tár 1907. 310. l.

⁹ Ujabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1852.

megyéhez, azután az erdélyi és magyarországi statusokhoz írt levelei következnek. E levelek némelyikére írt válasz is megmaradt, pl. az I. Rákóczi György, mely azt hangoztatja, hogy Isten adja a győzelmet. Eszterházi éberségét maga Rákóczi is elismeri. „A palatinusnak sok szeme, file van”, írja portai követéhez öreg Rákóczi György. A nádor levelei mintegy röpiratot pótolnak, politikai fontosságuk nagy, mert mély államférfiúi belátásról tanuskodnak s hazafiságának s higgadt fejének jeles tanúbizonyságai. Csín tekintetében is megfelelőek. Levelezésének egyes darabjai több helyen jelentek meg.¹

Másik kimagasló alak a levéltudomány történetében Pázmány Péter kardinális, a XVII. század másik nagy magyarja. 1614-től kezdve, mióta az első ismert magyar levele megjelent¹, nagy buzgósággal írogatta hazafias szellemű leveleit kortársaihoz. Több előző kiadó után² Hanuy Ferenc 1910–11-ben adta ki Pázmány összegyűjtött levelezését két kötetben, melyben az 1106 darabból II. Ferdinándhoz 214, Bethlenhez 13, I. Rákóczi Györgyhez 52 van intézve; néhány a pápához, bíbornokokhoz, rendi generalisokhoz, nádorhoz van intézve. Ezek a tartalom mélységével, a gondolatok magas röptével, világos okfejtéssel, a kiváló szónok meggyőző ékesszólásával remekbe készült munkák. Idegen nyelvű levél is sok van e kötetben. I. Rákóczihoz írt leveleiben azt fejtegeti, hogy a fejedelem nem tartja meg Bethlen Gábor utasítását. Inti, hogy magyar a magyart ne fogyassza. Jobb időre tartogassuk a kevés magyarságot, ne harcban vesztegezzük. Nem szabad a magyarság olyan védőbástyáját, mint Erdély, a pogánynak hagyni. — E levelek stílje arról tesz bizonyosságot, hogy a toll és a szó meggyőző ereje egyképen hatalmában volt.

Pázmányon kívül még Lippai és Szelepcsényi válnak ki a katolikusok közül. A Tört. Tár 1882-ik évfolyamában közölt levelek figyelmeztetik Rákóczit a törökkel szemben való éberségre. A Szelepcsényi levelestárából kiderül, hogy az erdélyi prot. fejedelmek s a magyarországi katolikus főurak közti valláskülönbség nem volt akadály arra nézve, hogy a haza javát ne munkálják.³ Ez erőteljes és szép magyarsággal írott levelek becses adalékok a múlt ismeretéhez.

¹ Tört. Tár 1882., 1886., 1908.

² Századok, 1887.

³ Miller 1822-ben (206-ból 59 a Pázmányé), Fraknoi 1873-ban (381-ből 137 a Pázmányé), Mednyánszky 1830-ban (23), Podhraczi 1836-ban (22), Szilágyi S. 1870-ben (40), Beke 1882-ben (11). Hanuy kiadása előtt 313 levél volt közölve. A Magyar Remekírókban 49 levele van I. Rákóczi Gy. erdélyi fejedelemhez.

⁴ Tört. Tár 1892.

Vidám kedélyű levélíró Forgách Zsigmond, a nádor fia, a szalmájáról híres Csáki László gróf. Megemlítést kívánnak még Forgách Adám, Wesselényi Anna, Batthyányi Adám, Batthyányi Ferenc a Balassi Bálint verseit küldte levélben imádoztjának, így hódítván meg szívét. (Takács S. Zrínyi M. n. anyja.)

De e mozgalmas században nemcsak a történelmi nagyok, hanem az irodalmi szereplők is írogatnak leveleket. Pázmányon kívül Szenczi Molnár Albert említhető első sorban, kinek levelezése magyarországi s néves külföldi emberekkel, valamint rokonaival nem érdektelen.¹ Molnár Benedek, Szenczi Sziggyártó Lukács, Ambrosius Keresztély, Rem György és Ritterhauser Konrád keresték fel leggyakrabban leveleikkel. Molnártól a 254 levél közt csak kettő van s az is latin. Ismerünk levelet Geleji Katonától² s Péchy Simontól is. A költő Zrínyi is többször kezébe vette a levélíró tollat.³ A körmeneti levéltárban lévő bizalmas levelei Takács S. szerint magasztos lelkének kiváló tulajdonságait bizonyítják, egyben azt, hogy sok kortársa nem ismerte fel nagyságát s előttük bizony sokszor megalázta magát a hazáért. Buzgó levélíró volt meghitt embere, Vitnyédi István is, kinek a XVII. század politikai s erkölcsi életét eleven színekkel rajzoló leveleit lelkes hazafiság jellemzi.⁴ 400 ívnyi levelet és naplóját az Akadémia őrzi. (1875-ben részben adta ki Fabó Á.) Kisebb jelentőségű levélírók Wesselényi Ferenc, Szalárdi János, Rosnyai Dávid, Kohári L., Gyöngyössi István, Bethlen Ferenc és Miklós.⁵ Ez utóbbi XIV. Lajossal is levelezésben volt. Jelentősebb levélíró volt náluk III. Rákóczy Zsigmond.⁶ Említést érdemel gr. Nádasdy Ferenc, a magyar Krózus⁷, Rimai János is, kinek levelezését s állami iratit Ipolyi A. adta ki 1887-ben. Rédei László levelező könyve is sok levelét őrzi meg az 1660—3. évekből. A Magy. Tört. Tárból 1872-ben kiadott 159 levél bepillantást enged e mozgalmas időkbe.

Hatalmas levélírói munkásság révén tart jogot a megemlítésre a hanyatló Erdély nagy politikusa, Teleki Mihály. Leveleit vagy az íródeákok másolták leveleskönyvbe, vagy maga írta le azokat. Válogatott leveleit 7 kötetben (összesen 3250-et!) Gergely Sámuel adta ki.⁸ Nem csoda, hiszen 5 fejedelem alatt

¹ Kiadta: Dézsi 1898-ban. Lásd még I. K. 1908.

² I. K. 1894.

³ Tört. T. 1890., Száz. 1872., 1868. 447. T. T. 1907. Bp. Szemle 1915.

⁴ Száz. 1870—1., 1907. Tört. T. 1880. XV—XVI. Magy. Tár 1871.

⁵ T. T. XVI. I. K. IX. 1899. T. T. 1881. Száz. 1876. 1870. Száz. 1870—1.

1873. I. K. XVI.

⁶ T. T. 1891.

⁷ Tört. Tár 1880.

⁸ 1905.

bőséges alkalmak nyílt levelezésre. Megőrizte a hozzá írtakat, de az ő levelei legnagyobbbrészt elvesztek. E levelek alapján sok eddigi téves nézetet helyre lehet igazítani. Így, hogy csak egyet-kettőt említek, Bornemissza Anna nem buzdította férjét a magyarországi ügyekbe való beavatkozásra s a tanácsadója nem Béli volt a fejedelemben. Érdekes képét nyújtja e levelezés a Bánfi és Béli viszonyának. Családi körülményekre is fény derül. Pl. Pekri Zsófia azt felelte először a Teleki küldötteinek, hogy ő olyan üszögös Szent Péter-formájú emberhez nem megy feleségül. „Végre sikerült megfogni a madarat“, de nem soká élhetett vele Teleki. Második felesége Veér Judit volt. Hogy mint férj, Teleki milyen szorgalmas levélíró volt, mutatja az, hogy a II. kötetben lévő 149 levele közül 78-at feleségéhez írt. Szétszórtan is vannak közölve Teleki-levelek.¹ Apafiné Bornemissza Anna s Teleki Jánosné (id. Bornemissza Anna) is jeles levélírók voltak.²

A bűdosók is sokat érintkeztek Telekivel és Apafival. Levelezésüket Deák Farkas adta ki.³ Nagy idők előszele érzik ki e levelekből, melyek 3 csoportra osztva adattak ki. E nagy idők a kuruc-labanc háborúk ideje, melynek első része a szintén levélíró Thököly nevéhez fűződik. Családjának egy tagja is, Thököly István, szorgalmasan írogatta leveleit.⁴ A kuruc király leveleit Thaly Kálmán adta ki.⁵ Az I. fejezet Szirmay Andrásához és Miklóshoz írt leveleit tartalmazza, a VI. fejezet a szultán üdvözlő levelét (latinul) a zernyesti győzelem alkalmából, a VII. Thököly 10 levelét, a VIII. fejezet az 1698-iki leveleskönyvet (56 levél) török főemberekhez, a XI. Thököly utolsó levelezését, többek közt II. Rákóczi Ferenchez írtakat, aki újból fegyvert fogott. Érdekes, hogy még II. Rákóczi fejedelemmé választásakor sem tett le a reményről, hogy még hazajöhet s akkor Rákóczi neki engedi át a fejedelmi széket. Később már csak kegyelmet remél a visszatéréshez, végül már csak hazájában való eltemettetését kéri, épügy, mint később a rodostói reménykedő: Mikes.

XVII. SZÁZAD.

Thököly utódja, II. Rákóczy Ferenc s az ő vezérei szintén szorgalmas levélírók voltak. Az Archivum Rakocianum I., II., III. kötete Rákóczi levelezésének egyes darabjait vagy azok

¹ Tört. Tár 1899. — ² Száz. 1904.

³ A bűdosók levéltára 1883, — T. T. 1891. (Koncz), 1887—8.

⁴ Tört. Tár 1896.

⁵ Késmárki Thököly Imre naplója, leveleskönyve. 1873. (Thaly K.) Ezen kívül található még Thököly-levél más helyen is (pl. 1868. Monumenta. M. Tört. Emlékek 1878.)

kivonatait tartalmazza.¹ Néha titkos jegyekkel vannak e levelek írva; köztük törökországiak is vannak, magyar, olykor latin nyelven írva. A következő kötetek (IV—VII.) gróf Bercsényi Miklósnak II. Rákóczi Ferenchez írt leveleit adják az 1704—1722. évekből.² Bercsényi minden ízében eredeti és magyar. Nem úntat sohasem, stílusa nem affektált, sőt heve olykor el is ragadja. Leveleit sajátkezűleg írja s olykor titkos jegyekkel. Az Erdődyek levéltára őrizte meg e leveleket.³ Kiadatlan levél is akad még bőven gróf Forgács Simontól (1 kötetre való), Károlyitól (2—3 kötetre való), Eszterházy Antaltól (3 kötetre való), s vegyes levelek és iratok (3—4 kötetre való anyag). A Rákóczi Tár VIII. kötete Bercsényinek külföldiekkel való, lengyelül s magyarul folytatott levelezését tartalmazza.

A IX. kötetben Bottyán levelezése van. 600 közül 300-at sajátkezűleg írt. A X. kötetben is vannak levelek. A Thaly-féle Rákóczi Tár II. kötetében⁴ Bercsényinek 1703. és 1711. közti időből 285 levele van, melyek élénken tanuskodnak Bercsényi termékenységéről, kiváló stíljáról. Olvasásakor előttünk áll ama mozgalmas kor a maga embereivel; megismerjük a levélíró lelkét, reflexiókra hajló gondolkodását, optimizmus felé hajló, de olykor a maró gúny fegyverét is előszedő szemléletét. Élénk, folyamatos előadásának a váratlan fordulatok eleveenséget adnak; nyelvének numerósítása, tősgyökeres szójárása, hangulatának fájó melancholiája, olykor keserű humora: elsőrendű levélíróvá avatják őt, aki bepillantást enged lelkének rejtekébe is, ahol szilajságot, gúnyt, németgyűlöletet látunk. Tévedés a Révai Lexikon ama megállapítása, hogy nem művészi levélíró. A kötet legnagyobb részét a Károlyi Sándorhoz írt levelek teszik. E korból való levelek még a Bottyáni II. Rákóczi Ferenchez⁵, a Pekri Lőrincéi.⁶ Más leveleit Rákóczinak kiadta P. Szathmáry Károly 1861. Sok levelet tartalmaz Pulay Jánosnak a szatmári békéről írt munkája (Magyar Tört. Emlékek 1865.). Fáy István, a murányi kapitány is élénk levelezésben volt kora embereivel.⁷

A Rákóczi-szabadságharc után ráborul a csend az országra, de a levélírók nem hallgatnak, pl. Apor Péter, Bod Péter is irdogál⁸ leveleket.

¹ Kiadta Thaly K. 1873—4.

² Kiadta Thaly K. 1875—8.

³ 130 + 246 + 215 + 57 + 198 + 124 + 72 + 63 + 36.

⁴ 1868.

⁵ T. T. 1886.

⁶ T. T. 1899. Másoktól T. T. 1906., 1908. Erd. Muz. 1913.

⁷ Tört. Tár 1880.

⁸ Erd. Muz. 1907. Apor munkái (Szédeczki) Bp. 1903. II. kötet.

A felújulás korában írogató prózai levélírók közül kiválik a Kovácsiban élő Bessenyei György, akinek az I. K. X. k. 12. lapján közölt levelei arról tanuskodnak, hogy gondos gazda volt s egyáltalán nem volt misantrop, hiszen látogatja vidéki birtokostársait. Sándor, a testvére, (I. K. XVI.), valamint Barcsay Abrahám és Anyos Pál is írogattak leveleket. Ez utóbbinak levelei érdekes adalékokat tartalmaznak erkölcsi életére nézve.¹ A Barcsay levelei feleségéhez s Radvánszky Jánosnéhoz,² valamint Révai Miklós latin, olykor magyar levelei,³ Kármán német levelezése Markovicsnéval⁴ a Péczeli Józsefé, aki franciául is írt,⁵ gróf Bethlen Katáé⁶, a Bacsanýi⁶, a Ráday Gedeoné saját egyeni viszonyaik feltárásán kívül kulesot adnak koruk ismeretéhez is. Csokonai is sok levelet írt, melyből szerelmi s írói vergődése megható hűséggel bontakozik ki.

Kazinczy Ferenc levélírói működése külön fejezetet érdemel a magyar levéltudomány történetében. Alig van korában számbavehető ember, akit ő levelével fel nem keresett volna. Levelezésben állott Berzsényivel 1808-tól 1831-ig,⁷ Kisfaludy Károllyal,⁸ Sipos Pállal,⁹ Guzmics Izidorral,¹⁰ Dessewffy Józseffel, Zádor Györggyel¹¹, Szentgyörgyi Józseffel.¹² Összegyűjtött levelezése 1773. febr. 16-tól 1831. aug. 20-ig 21 nagy kötetben 5393 levelet ölel fel.

Az első 7 kötetben Kazinczytól magától 849 levél van. A nyelvújítás szükségességét pl. először leveleiben fejtegette. Ráday Gedeonnal való levelezésében többször volt alkalm a tárgyáról eszméket cserélni. Olykor esztetikai nézeteit is tisztázza a levelekben; pl. a Cserey Farkashoz 1805. márc. 31-én írott levelének egyik helye így hangzik: Az Aesthetikus Irónak nem azt kell kérdezni: szöllanak-e így és szöllott-e már úgy más, hanem ezt: lehet-e. nekem úgy szöllani, hogy szöllásom elegáns, energikus, új zengésű legyen... A fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni stb.

Kazinczy leveleiben feltárja lelkét, világot derít magánviszonyaira, az írókkal való összeköttetésére. Személye levelei révén irodalmi központtá lett, levelei folyóiratot pótolnak.

¹ 1798. kiadás, s I. K. 1907.

² Kisf. Társ. évk. XXI. I. K. 1911. 1893. Vas. Ujs. 1904.

³ I. K. 1895—97.

⁴ Nemz. Könyvtár XIII. 1880.

⁵ I. K. 1915. Bethlen Kata levelezését (229) kiadta Szédeczky L. 1924. Ezek

mély hitről, emberszeretetről, tanuskodnak.

⁶ Kiadta Horánszky.

⁷ Külön is megjelent 1860.

⁸ " " " 1860.

⁹ " " " 1846.

¹⁰ Külön is megjelent 1873.

¹¹ " " " 1886.

¹² " " " 1845.

Pártfogókat keres bennük új írók műveinek kiadására, újonnan feltűnő írókat vezet be az irodalomba, bírál, ismerteti, értesít, személyes benyomásairól számol be, mint az Erdélyi levelekben (1816.) E 26 levelet Dessewffy Józsefhez intézi: „Inkább leíró jellegűek ezek, bár van bennük egyéni vonatkozású célzás is (pl. a VII., IX., XII. sz. lev.)”

Kazinczy, mint epistolograph, egyenrangú a legnagyobb levélírókkal. Nem dolgozta át leveleit, ezért önkéntelenül s bizodalmasan jönnek elének gondolatai. Toldy szépen jellemzi e leveleket így: „Kecs van rajtuk, mint a virágon a frissítő harmat, mint a gyümölcsön a hamv. Egy sokat tapasztalt és élt világismeret, kedély és szép lélek megnyilatkozása.” Hogy hiúsága itt-ott meg-megnyilatkozik, ez a szép tulajdonok mellett fel sem tűnik.

Ferenczi István neves szobrászunk levelezése egész vastag kötetet tesz ki. Rimaszombat város megbízásából Wallentiny Dezső adta ki e leveleket.

XIX. SZÁZAD.

Kazinczy levelezésének jó fele áthajlik a XIX. századba, amelynek első felében rajta kívül még sok jeles levélíró forgatta a tollat. Kisfaludy Sándor², Kölcsey Ferenc³, Bacskányi János⁴ a Kazinczy által túlbecsült Szentmiklósi Alajos⁵, Vitkovics Mihály⁶ után Vörösmartyhoz értünk, kinek levelezését a Vörösmarty-emlékkönyvben adták ki.⁷ Széchenyi, Kossuth, Kölcsey, Liszt, Wesselényi. Kisfaludy Károly, Kazinczy, Fábian Gábor, Klivényi, Stettner, Bajza, Toldy, Egyed, Tesler neveivel találkozunk a levélírók közt. Magától Vörösmartytól 121 levél van e kötetben, Deáktól 25 (a 285 közt.). Kedvesek a költőnek, ki gondos családapa volt, nejehez írott levelei. Édes anyjához írt levele (1820. III., 27.) fiú szeretetének bizonyosságai. Hazaszeretetéről tanuskodnak a Deákhhoz írott levelei, míg önzetlen jóbaráti érzelméről szóló bizonyosságok a Wesselényihez írt levelek. Teljes bizalmassággal a Stettnerhez írt levelekben tárja

¹ Nemzeti Könyvtár IV. 1880.

² I. K. 1909. XV. 1905.

³ I. K. 1909. s. XIII. A Toldy 1859–61. kiadása sok levelet közöl. Élénk levelezésben állt Kállayval, Szemerével, Döbrentével, Kazinczyval, Helmeccyvel, Wesselényivel. Nejehez az insurrectióról 55 levelet ír. — 1886-i kiadása még több levelet tartalmaz.

⁴ I. K. 1907.

⁵ I. K. 1916. — Szemere Pál munkái (1890.) Szemerének 249 levelét adja.

⁶ Nemz. Könyvtár 1879. Szvorényi kiadása.

⁷ Székesfehérvár, 1900.

fel lelkét. Percel Etelka iránt érzett szerelméről is innen értesülünk. Melegség jellemzi Wesselényi Miklósnak anyjához írt leveleit.¹ Széchenyi levelein rapsodikus hév ömlik el.² A Majláth-féle kiadásban 1620 levél van közölve, köztük német, francia és angol nyelvű is. Az ötvenes években írt levelei tépelődésének, kínos töprengésének, szívét-lelkét tépő emésztődésének emlékei. A döblingi hagyatékában is sok levél van. Ujabban a Történelmi Társulat ki akarja adni egész levelezését e nagy férfiúnak. (Bártfai Szabó L. gondozásában.)

Meg kell emlékezni gr. Dessewffy Józsefnek Döbrentéhez írt leveleiről is, mely Bártfai levelek címen 1817–1818-ban jelentek meg. Ezekben ő honosította meg a fürdői tárcát. Döbrentei élnék levelezést folytatott kora íróival, így pl. az írók életrajzának gyűjteménye vagy a miskolci színház ügyében. Nem tehetségtelen levélíró volt. Leveleiben a hazai irodalomért lelkesedett.

Guzmics Izidor levelei³ a XIX. század első évtizedeire vetnek fényt. Aranka György terjedelmes levelezése⁴, valamint Döbrentének megjelent és az akadémia könyvtárában levő 500 levele azt bizonyítja, hogy a levél agitáció céljára jól felhasználható. Döbrentei a formára nem nagy súlyt helyezett. Erdélyi J. kiadott levelezése nem nagy arányú.⁵ Szemere Bertalan leveleit Ráth Mór s Kardos Samu adta ki, az egyik a Magyar Nemzeti Csal. Könyvtárban, másik a Régi okiratok és Levelek Tárában. Ujabban Perényi József adta ki 25 levelét a veszprémi értesítőben. Bajza József családi leveleit egyáltalán nem szánta a nyilvánosság elé. „Azok csak neked vannak írva”, írja feleségének. A hideg kritikus, mint gyöngéd családfő nyilatkozik meg e sorokban, kinek szíve csupa szeretet, csupa lágyság.⁶ Kisfaludy Károly 135 levelét Bánóczy József közli kiadásában. (Van e kiadásban egy német önéletrajzi levél is. Ilyen életrajzi magyar levele van Aranyinak is 1855-ből, Gyulaihoz írva.)

A három nagy regényíró, Jósika, Eötvös és Kemény is sokszor kereste fel barátait levelekkel. Jósika a hozzá intézett irodalmi leveleket rendszeresen elégette.⁷ Kemény levelei Wesselényihez⁸ s annak levelei Keményhez⁹ az író lelki fejlődésének

¹ Erd. Múz. XXIII. Egyéb leveleit Kardos Samu ajánlotta fel kiadásra 1905-ben.

² Kiadta Majláth Béla I–III. 1889–91.

³ I. K. 1909.

⁴ I. K. 1908., 1918.

⁵ I. K. 1905. 231. 346.

⁶ I. K. 1909. 1908. — A Badics-kiadás (1900) 186 levelét hozza.

⁷ I. K. 1909.

⁸ I. K. 1908. X. XI.

⁹ I. K. XVI., XI., X.

képét rajzolják elénkbe. Nagy részben másolati könyvben maradtak fenn. Fontosak az önkényuralom alatt írt levelei,¹ melyekben az idők hangulata szólal meg. Eötvösről is tudjuk, hogy szorgalmasan írogatott leveleket.²

A nagy triász, Tompa, Petőfi és Arany sem méltatlan művelői a levéltudalomnak. Tompa leveleinek összegyűjtéséről most intézkedik a Kisfaludy-Társaság. Szétszórtan eddig is számos levele jelent meg a Virágregék dalmokának, melyekben életének s korának viszonyaira igen sok becses adalékot találunk. Meghatóak betegsége idején írott levelei.³

Petőfi leveleit rapsodikus hév, olykor tréfás szeszély jellemzi.⁴ Pajkos, bizalmas, keresetlen, néha csipős leveleiből elég sok maradt meg, bár leveleinek egy része elkallódott. Kerényihez 1847-ben írt 18 úti levele szellemének kiváló bizonyítéka. Petőfinek Arannyal való levelezését Endrődi Béla adta ki a Petőfi-könyvtárban, többi levelét Badics Ferenc. Petőfi megőrizte a hozzá küldött leveleket, míg Tompa, mikor 1848-ban Petőfivel szakított, leveleit a tűzbe dobta. Petőfi prózájában elragadó báj, elmésség, szeszély van s nem található leveleiben a korában még divatos „széplelkű levelezés” modora.

Arany János levelezése a Hátrahagyott iratai közt 1889-ben jelent meg; 381 levél. A Petőfivel való levelezése a Toldi megjutalmazásakor kezdődött. Prózai levéllel kapcsolatban költői levélváltás volt ismerkedésük. Azóta is többször írtak kötött formában levelet. Prózai leveleik szívélyesek, bizalmas hangúak, sokszor évődéssel teltek. Megható Arannak a szalontai tűzvészről szóló levele. Tompához, Szilágyihoz s tanári és szerkesztői éveiből másokhoz írt levelei művészi toll munkái. Tompa a nagy jutalom elnyerése után meghatottan elbúcsúzik Aranytól. Petőfinek Aranyhoz írt utolsó levele Mezőberényből 1849. júl. 11-én kelt. Arany sógora, Ercsey Sándor a költőnek sok bizalmas levelét közli, melyekről sohasem gondolta Arany, hogy a nyilvánosság elé kerülnek. E levelekben a külső formára ép ezért nem is fordított gondot, mégis kellem és báj ömlik el rajtuk; olykor mélabús kedély szüleményei. (1851—1880.)

Lélektani szempontból érdekesek Szendrey Júlia levelei Térey Marihoz.

A XIX. század egyik legkiválóbb szelleme, Kossuth Lajos,

¹ I. K. 1915.

² Bp. Bp. Szemle. 1919. 8. 101 levele közölve van műveinek 1903-as kiadásában.

³ I. K. 1900.

⁴ Petőfi-Könyvtár XXIII. Kiadta Badics F. Magánlevél 111. Nyílt levél 6. Tábori levél 7.

⁵ Arany János életéből. Bp. 1883.

használóképpen szorgalmas levélíró volt. Leveleket írt a szabadságharc vezéreire,¹ a magyar nemzethez,² Bem altábornagyhoz.³ Legtöbb levelet azonban az emigrációban írt iratai közölnek.⁴ Az I—III. kötet több levelet tartalmaz, az V. és VI. kötetben Türr Istvánhoz, Napoleon Jeromoshoz, Viktor Emanuelhez, Kiss Miklóshoz, Irányihoz, Helfyhez, Földvárihoz közölt leveleket találunk. Kossuthtól ebben 82, a VII. kötetben 25, a VIII-ikban 80, a IX.-ben 63, a X-ikben 97 levél van. Kossuth levélírói munkássága hosszú évtizedeket tölt be. 1824-től 1890. (ill. 1893-ig) alig van nevezetesebb író vagy politikus, akit fel ne keresett volna leveleivel. Sok levelet írt a megyékhez is. Külföldiekhez írt levelei közt nevezetes az, melyet Gambettához írt a németek jogtiprása ellen (1870/1.). Híres levele az, melyet Párisból írt Deákhoz (1867.)

Mészáros Lázár levelein⁵ kívül említhetők még a Deák Ferenc levelei.⁶ A nyugodt bölcsességről s aggodó szeretetről tanuskodó eme levelek 1822-től 1875-ig terjednek. A Kölcsey parainesisének intéseire emlékeztetnek azok a sorok, melyeket 1862. augusztus 14-én gyámleányához, Vörösmarty Ilonához írt. A felebaráti szeretet kifejezője az a levél, melyet Vörösmartyhoz Kehidáról írt 1826. január 29-én. Mint Arany Petőfinek a szalontai tűzvészt később, úgy írja le ő Vörösmartynak a zalaegerszegit. A fájdalom hangján, a leíró művészet tökéletességével állítja elénk a szenvedést, a kétségbeesést. Barátaival szíves viszonyban van. (Klauzál, Fábán, Auróra-kör). Érdekes levele az is, amelyet Klauzálhoz írt a véres választás alkalmából (1843/44. országgy.) Választóit is többször kereste fel leveleivel.

Deák kortársai közül szorgos levélíró volt Szalay László.⁷ 45 levele Fleglerhez, 35 menyasszonyához, illetve feleségéhez, a többi barátaihoz szól, hol szépirodalmi, hol jogi, hol történeti kérdésekről. Gyulai Pál is jeles levélíró volt. Erkel Ferenc levelei (1921.) a zenetörténet művelőit érdekelhetik. Ady Levelek Párisból c. gyűjtemény (1924.) világot vet a költő életének egyik korszakára. Görgey Arthur Gazdátlan levelei s Trefort levelei írójuk egyéniségét tükröztetik vissza. Erdélyi Jánostól nem sok levél van közölve.⁸

¹ Kiadta Mészáros Károly 1862.

² Mészáros és Szodoray Nándor 1868-i kiadásában.

³ Kiadta Mokray Aladár 1870.

⁴ 1880—

⁵ Kiadta Szokoly Viktor 1866.

⁶ Összegyűjtötte Váczy János 1890.

⁷ Kiadva 1912. B. Szalay Gábor által.

⁸ Akad. Ért. 1914. 573.

Kéziratban igen sok levélgyűjtemény van, amelynek közlése nemcsak kor-, hanem irodalom- és művelődéstörténeti szempontból, sőt lélektani szempontból is óhajtható volna. Így Erdély Széchenyiének, gróf Mikó Imrének levelezése, 1850–60. közt vezetett leveleskönyve alapján meghaladja az ezret, 313 emberrel állt levelezésben.¹ Toldy és Prielle Kornélia levelezése sok kortörténeti érdekességet rejteget.² Juszti Zsigmondnak kb. 2000 levele, Kossuth,³ Madách, Deák levelei (pl. Tarányi Józsefhez), Rakodczay Pál⁴ levelei részint kortörténeti, részint önéletrajzi szempontból nagyon érdekesek. Ez utóbbinak kéziratot hagyatékában 4 kötetben 428 levél van, a feleségéhez két kötetben sok vonzó stílussal jeleskedő levél. Ellenfeleitől (Gyulai, Tóth Béla stb.) 328 levél. Érdeklődésre tarthatnak számot a vándorszínész-életre vonatkozólag a levelek (Jászai Maritól 14, Prielle Kornéliától 97, Egressi Ákostól 61). E. Kovács Gyulától sok levél van a Nemzeti Múzeumban. Most készülnek kiadni Gyulainak Lévaival való levelezését. Ujabban egyre több figyelem fordul Gyulai Pál felé. Csengerivel való levelezését a Bud. Szemle 1922. 194. kötete közli, majd a Nyugat 1922-es évfolyamában adták közre több levelét. — A Bibliophil Szemle 1924. I. sz. 66. l. 24 fasciculusáról tesz említést, melyből 4 fasc. kiadásra elő van készítve XVI. és XVII. női levelek címmel. Szerepelnek köztük Báthori Erzsébet, Matskási Krisztina, Thurzó Györgyné (Czobor Erzsébet), Bethlen Kata, Lorántfy Zsuzsanna, Petki Nagy Zsigmondné, Károlyi Zsuzsanna, Veér Judit, Barkóczi Krisztina, Bethlen Julia, Kata, Zsuzsanna, Vay Anna, Bornemissza Anna, Petróczi Kata levelei.

(A Múzeum most dolgozza Levelestárba a kéziratot levelek jegyzékét.) Kisfaludy Sándortól ujabban is találtak néhány levelét. Sok kiadatlan levél van Jókaitól. Zichy Mihálynak⁴ levelei, Erdélyi János levelei (6 kötet) szintén sok érdekes jelenségre világítanak rá. Aranyinak is sok kiadatlan levelét őrzi az Akadémia, melyek a költő lelki világának ismeretére nagyon fontos adatokat tartalmaznak. A régebbi korból is nagyon sok kiadatlan levél van. (Bethlen Miklós 38 levele a Nemz. Múz. és Erdélyi Múzeumban Thurzó Imre levelei, amelyeknek közzététele nagyon kívánatos.) Ami elvéve megjelent (Pulszky, Adorján Boldizsár, Thewrewk József stb.⁵), azok mind jó forrásai az ismereteknek. Egyáltalában a levelezés kiapadhatatlan forrása

¹ Erd. Muz. levéltárban.

² Nemz. Muz. 1906.

³ Nemz. Muz.

⁴ Nemz. Muz.

⁵ I. K. 1917. 28 + 64 db.

a régi korok művelődéstörténeti ismeretének, mert folyton kerülnek elő ismert írók kiadatlan levelei (pl. Kazinczy-nak). Nagyon becsesek a levelek azért is, mert kulesot adnak az emberi lelkek megnyitására. Vannak bezárt lelkek, amelyek mégis megnyílnak valaki előtt, ezek a levélben bepillantást engednek rejtekükbe (Bajza és Zalár¹). Sok író a hozzá érkezett leveleket elégette (Zalár, Csokonai).² Viszont vannak, akik leveleskönyvet vezetnek (Kanizsai, Pálfi János,³ Boeska, Thököly István). A levelek azért is fontosak, mert a különböző korok társalgási nyelvét őrzik meg az utókor számára. Sok pedig a korviszonyokba ad bepillantást (pl. Tisza levelei).

A missilis levelek még egy fontos szerepet tölthettek be. Addig, míg hírlapok nem voltak, azokat a levelek pótolták. Kazinczyék pl. azzal azzal a tudattal írták leveleiket, hogy azokat mások is olvasni fogják. Tehát a leveleket irodalmi művekként fogták fel. Mintegy a nyilvános eszmecserét pótolták velük. Mikor a hírlapok elszaporodtak, a levelek mindinkább bizalmas jellegűek lettek. A közre tartozó levelek ekkor a „Nyílt levelek” lettek.⁴ E nyílt levelek közül legmegrázóbb Kossuth levele Deákhoz (1867. máj. 22.) Nevezetes nyílt levél a Kisfaludy Sándoré is Kossuth-hoz az insurrectióról (1843.)

Ma is érdekesek és sok titkot feltárók a neves szereplők levelei. Epistola non erubescit, mondja Cicero. De éppen ezért ma a művészi formára nem sokat adnak. Ma az elv, lehető röviden sokat írunk. A posta tanúságot tehet arról, hogy még ma is sok levelet írnak az emberek. Sőt vannak levelező könyvek is, amelyekből csak ki kell másolni a levélszöveget.⁶ Általában azt mondhatjuk, hogy a levélforma az, amely az irodalmi formák közt leghosszabb életű s az is lesz mindig, míg emberek élnek.

Fiktív levelek.

A levél azonban nem mindig elküldésre van szánva. A levelalak néha csak forma, a mű tulajdonképpen értekezés. Ilyenek a római irodalomban Seneca Erkölcsei levelei, a keresztényen iratok közt Pál, Jakab levelei, Szt. Agoston levelei. A franciáknál az ilyen forma művelői Voltaire s Montesquieu (Perzsa levelek). A magyar irodalomban is vannak ilyen levelek, pl.

¹ I. K. 1916.

² I. K. 1918. 49.

³ I. K. 1899.

⁴ Szemere nyílt levele Arany Jánoshoz.

⁵ Mészáros Ignác Secretarius 1793, Bellaágh József 1840, Farkas Elek 1862, Gaál: Hölgyek titkára 1865, Karády Ignác 1862. stb.

Veresmarti Mihálytól Intő levél, Pázmány Pétertől Öt szép levél a kassai tanítóhoz (1609), vagy egy Főember levele, melyben okát adja vallásváltoztatásának (Bizonyos okok), Alvinczytől Itinerarium. Berzsenyi Kritikai levelekbe foglalta nézeteit. Molnár János jezsuita XV levele a jó nevelésről, Szacsavay Zakariás levelei 1786., Dömötör János Falusi levelei politikai célzatúak. Kazinczy, Kisfaludy Károly tudományos levelet írtak Ruszek József bahóti apáthoz 1816-ból. Toldy aesthetikai leveleket írt Vörösmartyról 1827-ben. 1841–46-ban is divatja volt az irodalmi leveleknek, a Honderűben Zerffi I. G. (1846. II. 17.), a Pesti Divatlapban Vachott írogatott ilyeneket (1847. 746.). Kölcsey: Körner Zrinyijéről, Császár Ferenc kritikát érdeklő levelei 1862-ben bírálatot közölnek. Költött személy szájába is adnak ilyen leveleket, pl. a Mondolaterben Megyefi Ignác levelei. Dessewffy Emil Alföldi levelei (1839/40.) tulajdonképpen politikai cikkek. Ma is népszerű a levélforma. (Levelek egy tanuló ifjúhoz, Bp. 1892. Szitnyay Elektől. Levelek diákfiamhoz Tóth Tihamértól.)

Regényben is felhasználták a levélformát. Az angoloknál Richardson, a franciáknál Rousseau, a németeknél Goethe s Kayser, nálunk az ezek hatása alatt álló Kármánon kívül sok író alkalmazza e formát (Fanni).

Kazinczy Bácsmegyeynek összeszedett levelei, 1789.; Kisfaludy K. Tollagija, Vallomások, Sok baj semmiért c. elb.; Kisfaludy Sándor Naplója s Francia fogsága, melyek közül az első Heinrich Gusztáv szerint missilis levelek lehetnek s abszolút becsüek lévén, nem állanak hátrább Heine útirajzainál (ez úti levelek folytatása Fogságom naplója). Kisfaludy a Szegedy Rózával való levelezés alapján akarta megírni a Két szerető szív története c. töredékben maradt regényét. Benne 14 levelet Bodorfy Imre ír, 12-öt Meződi Liza. Bessenyey Galánt levelei (1778.) az első levélformájú subiectív magyar novella-kisérlet. Tőle való az Anyai oktatás (erk. levelei egy anyának leányához 1777.). Említhető Gaal Györgytől A tudós palócz (Furkács) levelei (1803.), Sándor Istvántól Egy külföldön utazó magyarnak jóbarátjához küldött levelei a lombardiai útról (1793.), Erdélyi János Úti levelei, Császár F. Levelek Olaszországból (1842.) Fáy András levélformában írta meg Érzélgés és a világ folyása c. novelláját (1824.). A Karthausiban szintén van levélforma. Haller Antal levelekben küzd Voltaire ellen. Vitkovicsnak A költő regénye c. (1879-ben kiadott) regénye valószínűleg missilis levelek alapján van írva. Levélregény a Szalay László Alphonse levelei (1832.). Jókai abban írta a Vándoroljatok ki c. elbeszélését. Majláth János a Falbázártat, Jósika az Adolphe s Isten ujjá című regényeit. Pálfi Albert Nyolevanéves férj hátrahagyott levelei a levél körül forog. Vajda Péter Pesti levelek, Frankenberg Budapesti levelek, Tóth Béla Esti levelei eleven rovatok voltak. Gárdonyi Göre-levelei humoros mű. Különösen a szentimentális regény szereti a levélalakot.

A fictiv levelek közül azonban legjobban kiemelendő Mikes Kelemen a Törökországi leveleivel. 207 levelében 41 év

sok bús eseményét, sok-sok szent érzését, édes-bús hangulatát, fájó reménykedését ölelte fel, s olyan elevenen, olyan élvezetesen örökítette meg, mintha tényleg elküldte volna ezt nénjének, Groff P. E.-nek. Ki sem lehet mondani, mily nagy kincset bírunk mi Mikes leveleiben. Az ifju ember bizakodása, a férfi komoly reménykedése, az öreg kor szelíd lemondása oly meghatóan nyilatkozik meg e levél alakú memoireben, hogy ma sem tudjuk hidegen, megindulás nélkül olvasni s annyi század távolából ma is megkáp bennünket nyelvének bája, humorának ereje. Kétségkívül a francia irodalomban akkor szokásos divat hatott rá, hogy memoireját levélalakban írja. Bussy—Rabutin és Sévigné asszony hatása kimutatható rajta. De örök dicsősége e Rákóczit imádó kedves székely embernek az, hogy a levélstílt utólréhetetlen tökéletességűvé tette.

Sokat vitatkoztak afelett, hogy elküldött levelek-e ezek vagy nem. Azonban az a tény, hogy a török viszonyokat s Konstantinápoly elfoglalását hosszan részletezi Párában lakó nénje előtt, ennek ellentmond.

Fordított levelekben is bővelkedik irodalmunk. Pl. Báróczy lefordította Dersch Erköcsi leveleit, Mészáros Montier asszony 66 levelét stb. Levél alapján sok regény, színmű stb. született, pl. Mikes leveleinek egy adata alapján Iréne, Türr István levelei alapján Degré Gyármunkás c. színműve.

Költői levelek.

Meglepő gazdagságot mutat irodalmunk a költői levelekben. Vannak tényleg elküldött levelek (Petőfi s Arany levelei, Orczy és Barsay Abrahám évődő levelei két részben) vannak csak egyes alkalmakra szóló levelek. Régi levél a veszprémi hajduk levele a palotai rabló törökökhöz (1646-ból). Néha azonban a levélalakok itt is csak forma (pl. Tompa: Levél egy kibujdosott barátom után, a lírai levél terméke). Van tankötemény levélalakban (Vojtina levelei öccséhez, Horatius s Boileau hatása alatt). Költői levelet írt Bacsányi, Baróti Szabó Dávid, Gvadányi, Dugonics, Fábian Juliánna, Csizi István, Zichy Péter, Anyos, Kazinczy (Berzsenyivel s Vitkovicshoz), Szemere Pál Vidához, Kerényi Petőfihez (1884.). A hangulat fokozódása teszi becsessé Petőfi levelét Aranyhoz (Meghaltál...). Kis János, Bessenyey, Horváth Endre, Kreskay¹ és mások jeleskedtek még e téren.

¹ V. S. Hattyúffy Imre: Költői levelezések (Régi M. Könyvtár, 22.) Gvad.: Unalmas... időöltés 1795. Verses levelek 1798.

Megemlíthetjük, hogy eposzokban is előfordul a levélforma (pl. Gyöngyössinél Lónyai Anna levele, Wesselényi levele).

A levélirodalom történetének megírására nagy fontosságú lépést tettek Szalay, Toldy, Kulcsár, Takács Sándor, főleg Thaly azáltal, hogy egy-egy levélírónak kiadták a levelezését, melyből az író egyénisége, célja, jelleme, törekvései kidomborodnak. Thalyig az anyag csak néhány kötetre szorítkozott, de amióta ő 1868-ban kiadta Beresényi leveleit, azóta hatalmas fejlődésnek indult a közzététel.

*

A magyar levélirodalom, amint e vázlatos összeállítás is mutatja, gazdag. Számra és minőségre nézve nincs mit szégyenkeznie Nyugat nagy levélirodalma mellett, kivált ha még a különböző levéltárakban s múzeumokban lévő kéziratok anyag is napvilágot lát. Kazinczy levélgyűjteményének utolsó kötete éppen most fog kikerülni sajtó alól.